

VLADIMÍR BARNET (Praha)

KOMUNIKATIVNÍ SITUACE A VÝPOVĚĎ

Komunikativní situace je komponentou pojmového aparátu sociální komunikace, jež zahrnuje jak verbální, tak i neverbální chování účastníků komunikace. V hierarchickém uspořádání pojmů je možné mluvit o komunikativním prostoru, který je rozčleněn na komunikativní sféry, na něž se vážou sociálně typizované komunikativní situace. Komunikativní prostor je vymezován úhrnem aktů sociálního chování příslušníků daného společenství. Toto chování se uskutečňuje v komunikativních aktech. Ty jsou komplexními pojmy. Vedle vyjadřovacích prostředků (kódů) zahrnují ještě podle některých badatelů komunikátora a komunikanta, obsah sdělení, záměr a efekt.¹ Komunikativní akt z hlediska prostředků, jimiž je vyjadřován, je komplexní sémiologickou reakcí v sociálním chování, jejíž hranice je dána uzavřeností komunikativní situace a omezeným časovým trváním. Jeho komplexnost je podmiňována účastí různých sémiotických systémů a faktorů nesémiotické povahy (např. momenty interakční).²

Ve vymezení komunikativní sféry a jejich počtu není jednoty. Tak např. L. B. Nikol'skij se domnívá, že komunikativní sféra je konstituována úhrnem témat, která tvoří obsah komunikace v příslušných oblastech sociálního chování.³ Uvažujeme-li o komunikativní sféře v širších souvislostech sociální komunikace, je účelné za její konstitutivní rys pokládat především sociální role, v nichž se realizuje sociální činnost (verbální i neverbální) příslušníků daného společenství. Role je chápána jako očekávaný způsob chování (verbálního a neverbálního), vyplývající z určité společenské pozice (statusu) člena příslušného společenství. V sociální psychologii je role chápána jako dynamický aspekt statusu.

Zkoumání třetí složky uvedené pojmové řady — komunikativní situace z hlediska jejího vztahu k výpovědi přivádí k dvěma okruhům problémů, které je možné zformulovat do otázek

¹ V. Lamsler, *Komunikace a společnost*, Praha 1969, 12; J. Janoušek, *Sociální komunikace*, Praha 1968, 146.

² Vl. Barnett, *Komunikativní akt a výpověď*, SaS 34, 1973, 32.

³ L. B. Nikol'skij, *Sinchronnaja sociolingvistika*, Moskva 1976, 38.

- jaké jsou faktory podmiňující modifikace výpovědi v téže komunikativní situaci,
- čím je podmiňováno užívání téže výpovědi v různých komunikativních situacích.

První okruh problémů je bližší lingvistické analýze, druhý pak spíše spadá do sféry zájmů sociální komunikace a sociální psychologie. Řešení prvního okruhu problémů vyžaduje upřesnění pojmů výpověď a komunikativní situace.

Termínu výpověď se věnuje v české lingvistice v poslední době značná pozornost jak z hlediska pojmového, tak i terminologického.⁴ Potřeba rozlišení dvou pojmů v syntaktické analýze terminologicky obvykle rozlišovaných jako věta (popř. větný vzorec) a výpověď je evidentní i z hlediska cílů lingvistického popisu, který může ze základní syntaktické jednotky učinit východisko, nebo cíl popisu. V. G. Gak se proto domnívá, že je nejučelnější užívat termínu výpověď (vyskazyvanije) v pojetí, jež je blízké chápání V. Mathesia a jeho pokračovatelů, a to jako „funkční jednotka, jež se rozměrem kryje s větou, ale odlišuje se od ní tím, že její analýza si klade za cíl nikoli odhalení obecného schématu její syntaktické organizace, ale zjišťuje, jak je spojena se situací, jakými prostředky a jak je tato situace konstituována“.⁵ Pojetí výpovědi v podstatě jako minimálního situačně zakotveného a uzavřeného jazykového projevu přivádí autora ke dvěma okruhům problémů:

1. jaké místo zaujímá výpověď v hierarchii jazykových jednotek,
2. v jakých konstitutivních elementech výpovědi se specificky projevuje její spojení se situací.

Situační zakotvenost je důležitým znakem výpovědi. Zvláště zřetelně si ji uvědomujeme, jestliže předmětem analýzy učiníme projevy ze sféry běžné mluveného dorozumívání. Při jejich popisu zjevně nevystačujeme s dosavadním pojmovým syntaktickým aparátem, který v duchu tradice gramatického popisu i nových teorií lingvistických v různém stupni abstrahuje od konkrétních výpovědních realizací. Zřetel k situační zakotvenosti ovšem nepopírá, že i tyto realizace mají svá gramatická pravidla. Syntaktické automatismy (někdy nazývané syntaktickými frazeologismy nebo stereotypy) z oblasti běžné mluveného jazyka, jako např. *Tohleto se dělá?* (s významem *To se přece nedělá*) nebo *Co neříkáš? Co nevidím?* (s významem *Co to říkáš? Co to vidím?*), v nichž je jazykové vyjádření kladu a záporu v rozporu s významem příslušných výpovědí, jsou pochopitelné jen s přihlédnutím k patričním komunikativním situacím, v nichž jde v jednom případě o typizované vyjádřování postoje pohoršení, ve druhém údivu.

G. V. Kolšanskij⁶ rovněž upozorňuje na obdobné případy a řeší je v souvislosti s úlohou jazykové formy při realizaci komunikativního záměru (intence) vyjadřovaného mluvčím. Vzniká otázka, zda jazyková forma současně vyjadřuje i obsah i záměr v případech jejich souladu, nebo je neadekvátním

⁴ Srov. např. K. Horálek, *Věta a výpověď*, SaS 37, 1976, 81–85.

⁵ V. G. Gak, *Vyskazyvanije i situacija*, Problemy strukturnoj lingvistiky 1972, Moskva 1973, 352.

⁶ G. V. Kolšanskij, *Sootnošenije sub'jektivnych i ob'jektivnych faktorov v jazyke*, Moskva 1975, 153 n.

prostředkem vyjádření obsahu v případech jejich nesouladu, jako je tomu v řečnické otázce, např. *Kakoj možet byt razgovor?* (s významem *Eto, bezuslovno, tak*) nebo při vyjadřování dvojího záporu, např. *On ne možet etogo ne sdelat.* G. V. Kolšanskij nepokládá nesoulad intence a obsahu v těchto případech za rozporný, ale vykládá je jako výsledek vztahení obsahu výpovědi k jiným výpovědím (k textu) nebo k jiné situaci. Toto pojetí přivádí k řešení obdobných případů v rámci polysémie syntaktických konstrukcí.

Jestliže dosavadní lingvistický popis většinou k situaci odkazoval jen obecně, aniž ji definoval, je při zdůrazňování situační zakotvenosti výpovědi jako jejího podstatného znaku zcela oprávněné orientovat popis na povahu spojení výpovědi a situace. V této souvislosti termín situace vyžaduje podrobnějšího vysvětlení.

Na různé pojmové vymezení termínu situace ukazují v odborné literatuře poslední doby terminologická spojení jako např. řečová situace, komunikativní situace, situačně-tematická podmíněnost řeči, sociální situace řečové činnosti ap. Výklady pojmu situace je možné zhruba shrnout do dvou skupin a označit je jako užší a širší pojetí, vycházející v prvním případě ze sémiotických zřetelů, ve druhém z komunikativních.

K prvnímu směru patří např. pojetí V. G. Gaka, který proti E. Benvenistovi zdůrazňuje znakovou povahu výpovědi. Referentem výpovědi je pro něj situace, již rozumí úhrn elementů objektivní skutečnosti v okamžiku jazykového projevu. Tyto elementy ve značné míře podmiňují výběr jazykových prostředků při utváření výpovědi. Mnohotvárnost aspektů situace podmiňuje různé funkce jazyka. Podle R. Jakobsona připomíná V. G. Gak šest základních funkcí, a to denotativní, emotivní, konativní, fatickou, metajazykovou a poetickou. V jednotlivých řečových aktech tyto funkce vystupují s různým důrazem. I když V. G. Gak pokládá strukturu denotátu za jádro řečové situace, neopomíjí ani komunikativní aspekty řečového aktu, neboť zdůrazňuje, že výpověď vypovídá nejen o předmětných vztazích zobrazované skutečnosti, ale i o postoji mluvčího ke sdělení a k situaci a rovněž o vztazích mezi účastníky komunikace.⁷ V tomto pojetí se do charakteristiky výpovědi zahrnují nejen zřetelé pojmenovávací, ale i komunikativní (pragmatické a presupoziční).

Naproti tomu E. Benveniste, který uvažuje o povaze věty v rámci rozdílů mezi charakterem jazykových jednotek různé úrovně, stojí na stanovisku, že věta obsahuje znaky, ale sama znakem není. Rozdíl mezi fonémem, morfémem a slovem (lexémem) na jedné straně a větou na druhé je podle něho takové povahy, že je možné uvažovat o dvou lingvistikách, i když vzájemně se prolínajících, neboť jazyk existuje jednak jako souhrn formálních znaků, vyčleňovaných na základě přesných procedur a systémově uspořádaných, jednak jako realizace v živé komunikaci. Věta je pro E. Benvenista řečovou jednotkou proto, poněvadž je segmentem řeči, nikoli proto, že by měla úlohu rozlišovat jiné jednotky téže úrovně. Jako jazyková jednotka má věta jak smysl, poněvadž je nositelem myšlenkové informace, tak i referent, poněvadž je vztahována k určité situaci. Komunikace mezi lidmi se uskutečňuje na základě společného referentu (nebo společné situace), neboť i když účastníkům

⁷ V. G. Gak, *Vyskazyvanije i situacija*, Problemy strukturnoj lingvistiki 1972, Moskva 1973, 349–372.

komunikace je smysl věty srozumitelný, ale referent není znám, komunikace se nerealizuje.⁸

K užšímu vymezení pojmu situace je možné řadit i pojetí G. V. Kolšanského, který o hranicích pojmu situace uvažuje z hlediska rozdílů mezi povahou pojmenování, uskutečňovaného prostřednictvím lexikálních a gramatických prostředků. Jestliže podle něho slovo pojmenovává obecné vlastnosti předmětu nebo jevu (např. *město, stavět*), volné spojení pojmenovává příznak přispívaný nějakému pojmu (např. *moderní město, moderně stavět*) a frazeologické spojení, nehledě na jeho komplexnost, pojmenovává jediný předmět nebo jev (např. *tlouci špačky*), pak věta (výpověď) pojmenovává vztahy předmětů a jevů. Věta (výpověď) označuje komplexní denotát (složný denotát), který G. V. Kolšanskij nazývá situací nebo událostí (sobytije).⁹

Druhé, širší pojetí pojmu situace bere v úvahu větší okruh komunikativních okolností, které jsou přítomny při řečové činnosti. Situace se pak jeví jako vícekomponentový pojem. Ani při tomto pojetí není dosaženo jednoty v názorech na počet, povahu a uspořádání komponent, které utvářejí komunikativní situaci. Ve zkratce naznačme, o jakých komponentách se uvažuje. Mluví se o prostředí, tématu, záměru a cíli, sociálně-demografických charakteristických účastníků komunikace a jejich vztazích o a dalších komponentách.¹⁰ O. A. Lapteťová upozorňuje na dva samostatné významy termínu situace, a to 1. reálné předmětné okolnosti řeči, 2. obecné okolnosti řeči, které neovlivňují reálnou podobu syntaktické konstrukce, jako je tomu v prvním případě, ale podmiňují výběr této konstrukce z možného repertoáru.¹¹

Vztah výpovědi a komunikativní situace se aktualizuje při komunikování. Pojetí komunikace rovněž vyžaduje zpřesnění, poněvadž v lingvistice se komunikace obvykle rozumí jen sdílení významů. V současných úvahách o povaze komunikace se zdůrazňují dva její důležité momenty. Prvním z nich je zahrnutí do obsahu pojmu komunikace jak momentu sdílení informace, tak i momentu interakčního. Tím se podle J. Janouška přesouvá „těžiště pojetí komunikace do oblasti vzájemného porozumění komunikujících osob a sdílení informací a interakce se stávají momenty podřízenými.“¹² Druhým momentem

⁸ E. Benveniste, *Les niveaux de l'analyse linguistique*, Preprints of Papers for the Ninth International Congress of Linguists, Cambridge, Mass. 1962, 491–498, rus. překl. Novoje v lingvistike IV., Moskva 1965, 434–448. Podle autora rozdíl mezi jazykovými jednotkami spočívá v tom, že fonémy, morfémy a slova (lexémy) tvoří v podstatě uzavřené řady, řídí se pravidly distribuce příslušné jazykové roviny a pravidly fungování ve vyšší rovině. Proti tomu věty tvoří otevřené řady, nepodléhají zákonům distribuce a fungování ve smyslu jazykového prostředku a jeho funkce ve vyšší jazykové rovině.

⁹ G. V. Kolšanskij, o. c. 74 a 77. Srov. u nás výpovědní událost u Fr. Daneše. Z pojmu denotativní situace vychází O. N. Seliverstova, *Komponentnyj analiz mnogoznačnych slov*, Moskva 1975, 15 n.

¹⁰ Srov. např. L. K. Ceplitis — N. J. Katlape, *Teorija publicnoj reči*, Riga 1971, 14; Vl. Barnet, *Diferenciace národního jazyka a sociální komunikace*, Gornite formi i slovenskite literaturni jazici, Skopje 1973, 27; sb. *Osnovy teorii rebevoj dejatelnosti*, red. A. A. Leontjev, Moskva 1974, 271; V. A. Avrorin, *Problemy izučeniija funkcionalnoj storony jazyka*, Leningrad 1975, 116; K. Pala, *O komunikačnii situacii*, Semiotyka i struktura tekstu, Warszawa 1973, 49–61, zde srov. zejména podnětné zpracování kom. záměru z hlediska presupozičních podmínek realizace výpovědi.

¹¹ O. A. Lapteva, *Ruskij razgovornyj sintaksis*, Moskva 1976, 56 n.

¹² J. Janoušek, o. c. 37. Srov. též V. D. Parygin, *Osnovy socialno-političeskoj teorii*, Moskva 1971, 178.

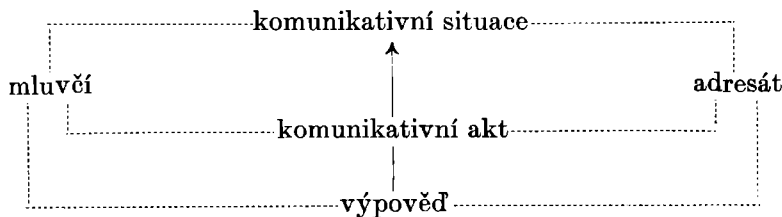
je zdůrazňování, že komunikace se uskutečňuje jak verbálními, tak i neverbálními prostředky. I když se verbální prostředky přiznávají za funkčně primární, je nutné souhlasit s autory cit. monografie *Osnovy teorii řečové dejatelnosti*, kteří vycházejí ze zásadní afinity verbálních a neverbálních prostředků komunikování z hlediska jejich sociální povahy.

Účelnost zřetelce k prvnímu momentu ilustruje např. dvojice replik: A: *Ten vypínač máš na stole* B: *Jen si ho vyměň sám*. Zájmeno *ten* signalizuje nějakou předchozí zkušenost obou účastníků komunikace (presupoziční moment). Druhá replika (B) ukazuje, že sdělení o vypínači má pro B-účastníka komunikace jak platnost referenční (sdělení o místě polohy vypínače), tak i interakční (výzva k výměně vypínače).

Pokud se týká druhého momentu, vztahu verbálních a neverbálních prostředků a jejich podílu při vyjadřování úplnosti informace, jde o okruh problémů, kterým byla v odborné literatuře věnována dostatečná pozornost, a proto tyto otázky nevyžadují zde dalšího rozvedení.

V sledu replik např. A: *Dnes obstaráš nákup*, B: \emptyset , A: *To tedy obstaráš, poněvadž je úterý*, význam třetí repliky naznačuje, že A-mluvčí reagoval na neverbální chování (gesto, mimiku, pózu, popř. okázalé neprojevení žádné reakce) B-účastníka. Uvedené širší pojetí komunikace (sdílení významů a interakce), na něž se vážou případy obdobné uvedenému příkladu, naznačuje, že je účelné rozlišovat komunikativní akt a výpověď. Komunikativní akt a výpověď se nekryjí ani rozsahem, ani povahou. Jak bylo řečeno na začátku této úvahy (srovn. pozn. 2), komunikativní akt je rozsahově širší, neboť je komplexní sémiologickou reakcí v sociálním chování mluvčích a je konstituován různými sémiologickými prostředky (verbální i neverbální povahy) i faktory nesémiotické povahy. Výpověď je proti tomu konstituována jazykovými prostředky. Komunikativní akt je záležitostí širší sociální komunikace, výpověď je primárně záležitostí řeči. Z hlediska tohoto rozlišení není vhodné komunikativní akt a komunikativní situaci na jedné straně, a řečový akt a řečovou situaci na druhé straně pokládat za termíny synonymické.

K rozlišení komunikativního aktu a výpovědi je vhodné přihlížet rovněž při řešení vztahu výpovědi ke komunikativní situaci. Aktualizační vztah výpovědi ke komunikativní situaci není bezprostředně přímý, ale uskutečňuje se prostřednictvím komunikativního aktu, přesněji v komunikativním aktu. To neznamená, že by komunikativní akt tvořil přechodný stupeň, neboť výpověď je vždy komunikativním aktem. Tento vztah je možno naznačit schématem:

Modifikace ve výstavbě výpovědi se váže na mnohokomponentnost kom. situace a kom. aktu. Uvedme jednoduchý příklad. Komunikativní situaci — dotaz na přítomnost šéfa v jeho kanceláři — je možné vyjádřit v obměnách:

a) *Šéf už je v kanceláři? / V kanceláři už je šéf?* — rozlišených různým výběrovým důrazem na předmětné komponenty situace (kancelář, šéf),

b) *Šéf už je tam? / On už je v kanceláři?* — *tam* a *on* odkazují ke konkrétní situaci,

c) *Šéf už je (+ deiktické gesto)? / Je už v kanceláři?* — neverbální prostředek a presupoziční moment vyplývající rovněž z vázanosti na konkrétní situaci.

Uvedené modifikace ilustrují různé (nikoli všechny) stupně vázanosti výpovědi na kom. situaci. Výpovědní modifikace mohou variovat od okazionálních na jednom pólu k syntaktickým automatismům (stereotypům) na druhém pólu, např. *To víš* (s významem nesouhlasu), *To určitě* (s významem výhrady), *Tak vidíš* (s významem povzbuzení nebo potvrzení předpokladu) atd.

V našem schématu jsme si zatím všimli vztahu komunikativního aktu a výpovědi k situaci z hlediska pojmenovávacího aspektu. Kromě něho se ve výstavbě výpovědi uplatňuje i aspekt vypovídající (komunikativní). Každé sdělení (a tím více v živé řeči) není jen přenosem informace, ale zahrnuje i příznaky charakterizující mluvčího. Jeho postoje, hodnotící stanoviska, emocionální vztah ke sdělované informaci jsou v rámci komunikativního záměru orientovány na konkrétního adresáta. Toto zaměření bývá nazýváno pragmatickým. Rozsah jevů, který bývá zahrnován do tohoto okruhu problémů, není ještě přesně vymezen. Mluví se o emotionalitě, expresivitě, modálních postojích vycházejících za hranice základních modálních schémat věty (oznamovací, tázačí, rozkazovací, práci), o komunikativním záměru (intenci).

Modifikace výpovědi vázané na uvedenou situaci, např. *No ne, šéf už je v kanceláři* (předstírané ironizující překvapení); *Tak šéfa už bychom měli v kanceláři* (ironizující konstatování) nebo *Šéf už je v kanceláři* (intonované jako ironizující konstatování) ap. ukazují, že pragmatické zaměření může být signalizováno různými prostředky a způsoby — lexikálními, gramatickými, suprasegmentálními nebo pouhou disonancí sdělovaného obsahu informace a situace, např. *Tohleto ti určitě věřím* (ve významu *zcela nevěřím*).

O emocionální stránce výpovědi zatím nejpodrobněji pojednává monografie M. Grepla,¹³ která podává syntetický obraz vyjadřování citovosti výpovědi v různých rovinách výstavby výpovědi, a to v rovině mluvnické výstavby, v rovině modální, dále v rovině aktuálního členění a v rovině lexikální výstavby konkrétního větného obsahu. Za podstatu vyjadřování emotionality výpovědi M. Grepl pokládá příslušné obměňování a přetváření neutrálních schémat jednotlivých výstavbových rovin.

Vrátíme-li se k našemu schématu, je patrné, že pragmatické aspekty se mohou týkat všech jeho složek. Výraz *No tak* (ve významu shovívavého pohoršení) s výpovědní platností může být vztážen jak k situaci (v jejím celku nebo k jejím složkám), tak ke komunikativnímu aktu (např. posunku nebo jinému momentu interakčnímu) nebo nakonec může být reakcí na jinou výpověď. Tato okolnost je důležitá pro stanovení statusu pragmatického aspektu. Ten někdy bývá vykládán jen jako součást vypovídací funkce, jiní autoři zdůrazňují, a to právem, že je integrální součástí celého komunikativního

¹³ M. Grepl, *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica 113, Brno 1967, 151 s.

obsahu výpovědi jak v jeho složce pojmenovávací, tak i vypovídací. Jeho potenciaální vztažitelnost jak k situaci, tak i ke komunikativnímu aktu nebo k výpovědi naznačuje, že pragmatické zaměření není spojeno s vnitřní podstatou jazykového prostředku (znaku) a jeho primárních funkcí, netvoří, jak zdůrazňuje G. V. Kolšanskij (o. c. 148), zvláštní plán jazyka, a je proto především záležitostí mimolingvistických okolností vzniku a existence výpovědi. Ty spadají do okruhu zájmů sociolingvistiky a psycholingvistiky.

Ať již problematika konkrétních modifikací výpovědi bude zahrnuta do vlastní syntaxe nebo bude vyhrazena, jak se někdy doporučuje, do teorie promluvy, bude nezbytné, aby strukturně jazykové zřetele syntaktického popisu byly doprovázeny zřeteli sociolingvistickými a psycholingvistickými.

